

TÉR*

DÁNÉL MÓNIKA – VINCZE FERENC

● FELÜTÉS

Szerelmes földrajz (2012/2016) című videómunkájában KissPál Szabolcs „a budapesti Állatkert építészét és etnográfiai terét, valamint a Trianon utáni Erdély-diszkurzust a Másik tárgyiasításának hosszú európai (kolonialista) történetébe állítja” (KÉKESI 2012, 62). A Fővárosi Állat- és Növénykertben álló, az erdélyi Egyes-kő (románul: Pietra Singuratică, azaz Magányos Kő) mintájára 1909 és 1912 között felépített Nagysziklát a „történelmi és poétikai igazság között oszcilláló” (ANDRÁS 2016, 200) doku-fikció „az európai gyarmatosítás és kolonialista etnográfia, valamint a magyar kulturális és etnikai identitáskonstrukciók történetébe” (KÉKESI 2012, 62) helyezi. Egy létező hegy duplikációja és intézményes kontextualizációja a természeti és kulturális tér viszonyát, a reprezentációt, a közvetítő médiumot és diszkurzív terét állítja a középpontba. Az állatkert mint heterotópia „képes egyazon reális helyen többféle teret, többféle, önmagában összeegyeztethetetlen szerkezeti helyet egybegyűjteni” és a kerthez hasonlóan „a világ legkisebb szelete”-ként, „a világ totalitásaként” (FOUCAULT 1999, 152) működni.

Az enciklopédikus teljesség vágyát szolgáló állatkert ugyanakkor *par excellence* a tárgyiasító tekintetet termelő és kiszolgáló hatalmi tér. Az elkülönített városi térbe domesztikált vadállatok vadonbeli különbségeikkel válnak biztonságos távolságból fogyasztható látványossággá. Az egzotizációs térszerkezet és tértermelés 20. század eleji praxisába „organikusan” illeszkedő műhegy-építés sajátos történelmi és diszkurzív közege, lokalizáltsága válik reflektálttá KissPál művében. A dokumentumértékű archív anyagokat (filmrészleteket, Teleki Pál 1910-es etnikai térképét), tudományosnak ható statisztikai és grafikai elemeket (táblázatokat, ábrákat), történelmi és fiktív eseményeket összerendező videomunka a történelmi térreprezentáció ideológiai és mediális feltételeit kutatja, azon elvet követve, hogy „nem létezik olyan tér, amely a tér uralásának kultúrtechnikáitól független lenne” (SIEGERT 2016, 7). A Nagyszikla felépülése körüli korabeli diszkurzív tér nacionalista és öngyarmatosító szólamainak kihangsúlyozásával a mű jelen iránti (társadalmi, emlékezetpolitikai) elkötelezettsége is megnyilvánul,

* A szócikk a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával, illetve *A másság terei. Kulturális tér-képek, érintkezési zónák a kortárs magyar és román irodalomban és filmben* című OTKA NN 112700 számú projekt keretében készült.

amennyiben egyrészt az 1989 utáni időszak az Erdély területére és lakóira irányuló kulturális, politikai gyakorlatokban történő „szimbolikus ellenőrzés” révén „renacionalizálási folyamatként” is elgondolható. Az elképzelt nemzeti egység szellemében és gyakorlatai által „Erdély mint ellenvilág” (FEISCHMIDT 2005, 21–22, 23) a múltbeli értékek elvárt őrzéséhez társított autenticitása révén „ellen-szerkezeti helyként, megvalósult utópiaként”, azaz heterotópiaként (FOUCAULT 1999, 149–150) képződik meg. Emlékezetpolitikai reflexióra kényszerítő KissPál művében továbbá az is, ahogyan narratív értelmezés nélkül vizuális allúzió keletkezik az 1920. június 4-ei döntés hatására Erdélyt személyvonattal elhagyók archív felvételei és a holokauszt áldozatainak 1944-es, tehervagonokban történő deportálásának képsorai között.

A műhegy mintájául szolgáló hegynek a trianoni békeszerződés utáni „elcsatolásával” a térkép mint „az állam szolgálatában a területet politikai valóságként” előállító (SIEGERT 2016, 7) kulturális technológia hatalmi médiuma és eszköze kerül színre. A kartográfia mint reprezentáció és a reprezentáció történetisége abban az eltérésben ragadható meg, amely a politikai valóságként előállított terület (és közvetve létrehozóinak világképe) és a korabeli magyar mentális térképek mint nemzeti reprezentációs módozatok között keletkezett. A KissPál művében „nagy földzsugorodásnak” is nevezett trianoni határmódosítás a műhegy szimbolizációjának megváltozását is eredményezi, amennyiben a műalkotás lehetséges és ellentmondásos narratívákat épít fel. Egyrészt megteremti a műhegy fiktív geológiáját: „az ország területének a zsugorodása egy geológiai tolóerőt eredményezett, amely a budapesti állatkert közepén kiemelte a Nagysziklát” (KISSPÁL 2017, 36). Másrészt az „emberkiállítások” (*human zoo*) elterjedt mintájára a székely családok állatkertbe telepítésének – restauratív nosztalgián (BOYD 2001) alapuló – fiktív vágyát is megalkotja. Az állatokhoz hasonlóan kiállított afrikai népcsoportok 1958-ig ténylegesen működő hagyományának felidézése mellett az ember–állatpárhuzam azt a „vadászati szokást” is felidézheti, amely Buchenwald koncentrációs táborának tágabb térszerkezetébe a látogatható Sóljom-udvart és állatkertet is beletervezte, és amely építészeti hagyomány az SS-tiszteket vadászokként pozícionálta (vö. GYÖRGY 2007, 37).

A *Szerelmes földrajz* a Trianon körüli diskurzusok tudatos és tudattalan imaginációinak érzelmi összetevőit bontja szét, térképezi fel és helyezi új kontextusba. A képzeleti és hangulati komponensek mediális átfordítások révén válnak diszkurzívvá. A mű a korabeli és jelenbeli (mű)földrajz és a (fiktív) történelmi reprezentációk vándorlását viszi színre, valamint a kollektív trauma emlékezetgyakorlataiban a képzelőerő szerepét domborítja ki. A földrajzi térre projektált víziók medialitását és egymásra rétegzettségének ellentmondásait teszi reflexió tárgyává, az ideológiai diskurzusok, (fiktív) reprezentációk vizuális archeológiáját

képezi meg. A szétvágás/feldarabolás traumatikus (Trianon-nyelvi) képét a közösség imaginárius vízióinak mediális elemekre vágása és újrendezése révén művészi diskurzusanalízisként „ismétli meg”.

■ FOGALOMTÖRTÉNET

„Kisebb nagyobb széledésü, szétnyulásu, körözetü, öblözetü, s bizonyos határok közé szorult, vagy olyannak képzelt hely, mennyiben fölötte vagy benne valami elfér, állhat, ülhet, fekhetik, elnyúlhatik stb. Ilyen általán minden síkság, út, utcza, piac, udvar, terem, szoba fölepét, talapzatát képező helyiség” – olvasható *A magyar nyelv szótárában* a „tér” címszó mellett (CZUCZOR–FOGARASI 1874, 229). A definícióból a tárgy megragadásának bizonytalansága tűnhet fel: míg az elhatárolás és valaminek helyet nyújtás ténye adott, addig az elhatárolás mikéntje és a tárgy funkciójának meghatározása bizonytalan. Nem elhanyagolható elem ebben a meghatározásban a képzelet megjelenése sem. A magyar „tér” szó etimológiája feltehetően az osztják „tir”-re vezethető vissza, mely a halászháló négyzeteinek adott szélességét, tehát behatárolt méretét jelentette (ZÁICZ 2006, 854). *A magyar értelmező kéziszótár* első két meghatározása az elhatárolás milyenségére helyezi a hangsúlyt, és közvetve a tér és a hely lehetséges elkülönítését is megjelöli: 1) „Az anyag létezésének az a formája, amelyet a három irányú kiterjedés jellemez.” 2) „A három irányú végtelen kiterjedésnek vmitől betöltött v. vmiel körülhatárolt része.” (BÁRCZI–ORSZÁGH 1962, 608.) Minőséget létrehozó viszonyfogalomként jelenik meg egyrészt, másrészt a három irányú kiterjedés a tér természettudományos meghatározásának kezdeteire utalhat vissza, az ógörög Eukleidész axiómáira, amelyek megalapozták a geometria, azaz a térrel foglalkozó matematika alapjait. Eukleidész tanítója, Platón ontológiai kategóriaként, a létezés egyik feltételeként tekintett korábban a térre: „a Létező, a Tér s a Keletkezés, e három külön dolog, megvolt, még mielőtt az ég megszületett volna” (*Timaios* 52d, magyarul: PLATÓN 1984, 355). A *khóra* itt közvetítő közegként is érthető, olyan térbeliségként, mely a Keletkezés bölcsője, illetve olyan kiterjedésként, mely teret biztosít az ideák számára (POSTL 2010, 168): „a tér, maga romlástól ment, helyet ad mindenknek, amik csak keletkeznek, öhozzá magához csak az érzékeléstől elvonatkoztatva lehet eljutni” (*Timaios* 52b, magyarul: PLATÓN 1984, 355).

Míg Platónnál a tér a végtelen kiterjedéssel kapcsolódott össze, addig Arisztotelész a *Fizikában* a helyet (*toposz*) a mozgó test viszonylatában határozta meg. Arisztotelésznél egy olyan abszolút tér képzelet táru fel, mely egyszerre biztosítja a benne lévő testek végtelen mozgását, ugyanakkor be is határolja a kiterjedés lehetséges mértékét. Később, a Kr. e. 1. században Vitruvius munkáiban saját

strukturáltsága kapcsán ismét a tér kerül előtérbe az építészet vonatkozásában – az oszlopok közötti tér (köztes tér) megnevezésére szolgált (OTT 2004, 119–121). Az antikvitás végén és a kora középkorban a transzcendenciához való viszony vált kérdésessé, azaz hogy miként lehet leválasztani a tér (és nem mellékesen az idő) fogalmáról az isteni teremtés tényét. Például Szent Ágostonnál vagy később Aquinói Szent Tamásnál a „lokalitás” (*locus*) egy adott testhez kötődő megjelenési formaként realizálódott. Az antikvitás és a középkor térre vonatkozatható megállapításából a meghatározások bizonytalansága mellett az a későbbiekben is visszatérő következtetés vonható le, hogy a „tér” „hely”-től való megkülönböztetése kiemelt szempontja mind a természet-, mind a humántudományok gondolkodásmódjának.

A szinonimaként való használat mellett kitűnik, hogy a különbséget a helyre vonatkozóan egyrészt a pontszerűség, a megjelöltség jelenti, másrészt a kitöltöttség ténye, melyet valamiféle test vagy cselekvés alapján határozhatunk meg. A tér pedig olyan viszonyfogalomként határozódott meg, melyet alapvetően a három irányú kiterjedés alapján gondoltak el. A kora újkor kezdetén a többirányú kiterjedésű térfogalom felfogása mutatkozik meg a festészetben megjelenő irányperspektívában, a festmények terének mélysége által mind a megalkotás folyamata, mind a többdimenzionális tér reprezentálódik (pl. Leonardo da Vinci festészete). A 17. században a jezsuita és barokk színpadok létrehozásában a *camera obscura* elve érvényesült, illetve a perspektivikusan megfestett kulisszák a színház belső terének folytatásaként hatottak. A francia színházban az idő és cselekmény mellett a tér egységére is kiemelt hangsúly került, és egészen Victor Hugo *Les Orientales* (1829) című kötetéig – amely a költői fantázia révén ezt felülírta – a tér egységessége jelentette a központi elvet (OTT 2004, 126–128).

A természet- és humántudományok térhez kapcsolódó megállapításai és fogalmi kölcsönös egymásrautaltságot mutatnak fel, mely viszony végigköveti a térfogalom változásait az antikvitástól napjainkig. Ahogyan például az antikvitásban a matematika, fizika és a filozófia definíciós kísérletei hatottak egymásra, úgy a középkorban a csillagászati eredmények felfedezései (Kopernikusz, Galilei) – azaz a ptolemaioszi geocentrikus világgép leváltása a heliocentrikus elképzeléssel –, továbbá a földrajzi felfedezések jelentették azt a változást, amely megalapozta a későbbiek térfelfogását (SCHNEIDER 2010, 28). Ez érhető tetten abban is, ahogy René Descartes szemléletmódja – az elvonakoztatott algebrai műveleteket a geometria segítségével írta le és határozta meg (MAINZER 2010, 3) – részben Immanuel Kant filozófiai megállapításai felé mutatott előre, aki a térre olyan *a priori*ként tekintett, mely a középpontban álló szubjektum tudásának és megismerésének alapfeltétele (GÜNZEL 2010, 78). A 19. századi paleontológiai kutatások például szorosan összekapcsolódtak azokkal a geográfiai vizsgálatokkal, melyek egyrészt

a természeti katasztrófák, másrészt a kontinensek kialakulásának és vándorlásának tapasztalatait eredményezték, továbbá mindez kihatással volt Charles Darwin evolúciós elméletére is (HABERKORN 2010, 36–42). A korabeli természettudományos gondolkodásnak és az ehhez kapcsolódó fejlődéselvű megközelítésmódnak a hatása figyelhető meg részben a 19. századi pozitivistá irodalomelmélet értelmező kategóriáiban, hiszen Hyppolite Taine három fogalmából a faj a biológiai fejlődéselv hatásai alapján körvonalazódik, míg a miliő, avagy a környezet a tér aspektusait mutatja fel (TAINE 1998, 38–41).

A 20. században Martin Heidegger összekapcsolja a tér görög és latin etimológiáját. A latin *spatium* – vö. ang. *space*, fr. *espace*, ol. *spazio* – jelentései között a térbeli távolságon kívül a már jelzett 'köz' fogalma is megjelenik. Jelenthet 'tétköz'-t, 'szünet'-et vagy 'időköz'-t is (lásd a *space* billentyű funkcióját), és így közvetve a körül- vagy behatároltság is része a latin etimológiának (VERMEIR-REGIER 2016, 3). Heidegger értelmezésében a híd(építés) mint egybegyűjtőhely által az emberi és nem emberi közötti távolság mint tétköz jön létre, amely így az emberi pozíciót a tér által is meghatározottként érti: „De ezek a teresedések most már mint pusztá helyszínek is tetelezhetők, amelyek között lemérhető távolság áll fenn, egy távolság, görögül *sztadion* van benne elhelyezve, mégpedig pusztá helyszínek segítségével. Egy ilyen helyszínek által berendezett tér, egy sajátos tér. Mint távolság, mint *sztadion* az, amit ugyanez a *sztadion* szó latinul jelent, egy *spatiumot*, azaz egy tétközt. Így válhat az emberek és dolgok közti közelség és távolság a köztes tér pusztá távolságaivá, tétközeivé.” (HEIDEGGER 2002, 255.)

Összességében elmondható, hogy a tér fogalmát történetileg és a különböző diszciplínákban, művészetekben mindvégig nyomon követi a kiterjedés, a mozgás és ezen jelenségek meghatározási kényszere. Továbbá a hely, a határ és a hozzájuk kapcsolódó – éppen a térrögzítés ellenében ható – különféle gyakorlatok szintén bevonódnak a tér értelmezésébe. A térbeli gondolkodás 20. századi felerősödése magát a kronologikus időt értelmezi át, a mindeddig történeti egymásutániként elgondolt térértelmezések mellé a tér mint korszak kerül: „Jelenlegi korunk talán inkább a tér korszaka lehet. Az egyidejűség, a mellérendeltség, a közel és a távol, a jobbra és a balra, a szétszóródás korát éljük. Olyan pillanat ez, úgy hiszem, amelyben a világ nem annyira az időn keresztül kibontakozó életként, hanem pontokat összekötő és szálakat keresztező hálóként tekint önmagára” (FOUCAULT 1999, 147). A térbeliség egymásmellettségben megmutatkozó viszonyrendszere kiterjed az időbeli egymásutániség képzetére is, és a modernitásig uralkodó fejlődéselvű időszemlélet többirányúan térszerűként válik elgondolhatóvá éppen a háló mint mintázat adottságával és végtelen nyitottságának kettőségével. A *globális hálózatosság* (BACHMANN-MEDICK 2010, 287) 21. századi korában a finnugor „tir” jelenbe ható etimológiája és történetisége ugyanakkor azt a dilemmát

is közvetíti, hogy miközben a halászháló feltételezhetően a térkép vizuális elődjeként beracsozza a tenger vizét, sosem képes annak (időbeli) mozgását stabilizálni.

● KONTEXTUSOK

A kontinuos idő és a tér korszaka közti paradigmaváltással jellemezhető 20. századi térdiskurzusok nem fűzhetők fel egyetlen lineáris történetszálra. A történettudományi, filozófiai, társadalmi és geopolitikai kontextusok felvázolása előtt szükségesnek látszik a nagyvárost mint teret és a térről való gondolkodás mindmáig meghatározó közegét bemutatni, hiszen a nagyvároskutatás, illetve a nagyváros-reprezentációk elemzése napjainkban is a *spatial studies* domináns irányzataként él tovább. A nagyváros összekapcsolódik a modernség eszméivel, egyrészt teret ad a (technikai, társadalmi) fejlődés képzetének, másrészt a reklámok és fogyasztási cikkek örvénylő látványvilágaként az élvezetkeresés, a cél nélküli szórakozás dekadens módozatainak is. Már a 20. század legelején a nagyváros olyan interaktív térként fogalmazódik meg, amely egyrészt emberi aktivitások által teremődik, másrészt a térbeli elrendeződések egyértelműen visszahatnak ezekre a cselekvésekre (SIMMEL 1973).

A szociológiai megállapítással összhangban a korabeli montázs technika mint optikai élmény/zene által a nagyváros mint mozgás(tér) reprezentálódik Walter Ruttmann *Berlin, egy nagyváros szimfóniája* (1927) című némafilmjében. A nagyvárost kora reggeltől késő estig bemutató öttételes „szimfónia” a napszakok és a különböző technikai eszközök (járművek, munkagépek, telekommunikációs eszközök) kondicionálta mozgások, mozdulatok és ritmusok változatos (emberi, állati, technikai) szólamaiként és különböző tempójuk összhangjaként teremti meg Berlint. A zene hangzását a némafilm a mozgásformák és tempójuk eltéréseiben alkotja meg, „összecsengéseket” is létrehozva emberi és technikai motorikus mozgások korrespondenciáival (pl. a vonatkerekek és a vonatszerűen „táncoló” női karok és lábak mozgásának analógiája által). A városban mint anyagban fellelhető cselekmény szervezi a mozgásformák analógiáját, kontrasztját, a ritmikus montázs önmagáért van, így a várost mint tempót alkotja meg ezen „keresztmetszet-film”, amelyben a társadalmi kontrasztok a ritmusszerkezetnek rendelődnek alá (KRACAUER 1991, 159–166). Ez összecseng azzal a tapasztalattal, ahogyan a személyautó megjelenése és elterjedése a sugárutakkal átszerkesztett városi teret a mozgás/száguldás szabadságaként rajzolta át, a városi utcának „sajátságos funkciója alakul ki, éspedig az, hogy elősegítse a mozgást” (SENNETT 1998, 24).

A modern költészet és a modern világváros konstellációja, azaz a nagyváros mint (irodalmi) toposz létrejött a Charles Baudelaire költészetét elemző Walter Benjamin nevéhez kötődik. Baudelaire (*A romlás virágai*, 1857), E. T. A Hoffmann

(*Unokabátyám sarokablaka*, 1830) és Edgar Allan Poe (*A tömeg embere*, 1845) szövegein keresztül a nagyvárost értelmző Benjamin az irodalmi olvasás korai kultúratudományos alapjait is megalkotja. Míg Hoffmann szemléelője operai távcsövön keresztül zsánerjelenetekben közvetíti Berlint saját otthonának ablakából, felülről (BENJAMIN 1969, 250), addig Poe figurája egy kávéház ablakán keresztül szemléli a vonuló városlakókat, és egy idő után a szemlélődő nézőpont az utcai forgatag egyik alakjának nyomkövetőjévé változik. Általa London nappali és éjszakai, belvárosi és külvárosi nyilvános helyszínei a tömegben elvegyülés otthonosságának tapasztalatát közvetítik, és a város mint romantikus élménytér jelenik meg (ASSMANN 2008, 164). A Poe-t franciára fordító Baudelaire párizsi kószálójának (*flâneur*) nézőpontját a látás és járás, egyszerre belső és külső kettős nézőpontja jellemzi: belesodródik a tömegbe, de reflexív metapozíciója is megmarad. A passzázs mint „valami közbenső az utca és az enteriőr között” (BENJAMIN 1980, 852) éppen ennek építészeti megfelelője. „A kószáló tehát akarata ellenére detektívvé válik, s ez társadalmilag nagyon kapóra jön neki. Ez igazolja semmittevését. A kószáló indolenciája csak látszat. Éber megfigyelőt takar, aki szemmel tartja a gonosztevőket.” (BENJAMIN 1980, 857.) A városi kószáló pozícióhoz így egy mindmáig sikeres műfaj is rendelődik. A nagyváros tempója a reagálás módját is meghatározza, a pillanat rövidségét, mulandóságát.

A város mint a felvillanó szerelem lehetőségének köztere (Baudelaire: *Találkozás egy ismeretlennel / À une passante*) a női pozíciót is kijelöli, amely a város és a nő között teremt analógiás viszonyt; így nem véletlen, hogy Benjamin kószálói kivétel nélkül férfiak. A 19. századi térhasználati normák férfikódoltsága pusztán kényszeres álruhában tette lehetővé a nő korlátlan térhasználatát, ahogyan erről George Sand 1831-es feljegyzéséből értesülhetünk (HORVÁTH 2007, 125–126). Száz évvel később Virginia Woolf *Utcajárás – londoni kaland* (1930) című esszéjében London mint impresszionista festmény (ASSMANN 2008, 163) teremődik meg, ahol a női *flâneur* nézőpontja nem marad statikus, pusztán érintetlen követő: a társadalmi különbségeket hordozó vizuális impressziókban a képzelőerő révén különféle szerepek válnak kipróbálhatóvá, így a biztonságos kívülálló sétáló (*street sauntering*) pozíció az utcajárás (*street haunting*) felkavaróbb élménytéréként bomlik ki.

Benjamin történelem és tér összefüggései felől is értelmezi a nagyváros terét. A párizsi emigrációs (1933–1939) évek alatt írt *Passzázsokban* a múlttól való gondolkodás új formáját dolgozta ki: a történelem ebben történelmileg és topográfiaileg konkrét helyhez kötött, mégpedig Párizs történelmi passzázsainak építészetéhez. Egy új történetfilozófiai modellt vázolt fel, melyben egyfelől nem világ-, hanem lokális történelemről esik szó, másfelől a történelmi tudás helyhez kötött, a tér strukturálja, továbbá ebből következik, hogy a tudás szerkezetét

a helyek térben való elrendeződése határozza meg (EBELING 2010, 124). Így a térben elhelyezkedő helyek a tudás térbeliesített archívumaként is működnek. Ebben az *in situ* elméletben meghatározó a képiség: „Nem úgy van, hogy az elmúlt a jelenbelire vagy a jelenbeli a múltra veti a fényét, hanem a kép az, amiben a volt a Mosttal villámszerűen áll össze egyetlen konstellációvá” (BENJAMIN 2001, 226). A történelmi emlékezetbe a plakátokat is bevonó Benjamin a városi sétáló mint képgyűjtő metaforáját közvetíti passzázsfragmentumaiban, amely képzet a fotográfia médiumának elterjedésével „materializálódik”. A fénykép mint optikai tömörítés a térvizonyok újradefiniálását eredményezte: míg a némafilm az emberi, állati és technikai eszközök változó és összecsengő mozgásformái által keletkező ritmikus mozgásként alkotta meg a nagyvárost, addig a fotós vizuális kontrapunktot hoz létre. A tér erők küzdőterévé válik, a térvizonyok pedig társadalmi viszonyokat is kifejező metaforák hordozójává (ARNHEIM 2008). A mediálisan/technikailag is különböző város mint a mozgás látvány-szimfóniája és a város mint befejezhetetlen képgyűjtemény történeti képzetei mellé a 20. század második felében a városszemiotika koncepciója kerül. Jurij Lotman Pétervár terét *szemiotikai kollíziók*, azaz jelek és jelrendszerek ütköző színtereként olvassa, amely „különbéle hibridizációkat, átkódolásokat, szemiotikai fordításokat valósít meg, amelyek az új információk nagy hatékonyságú generátorává változtatják a várost” (LOTMAN 1994, 195–196). Benjamin szövegeihez hasonlóan itt is a múlt és jelen interakciójaként jelenítődik meg a város mint olyan mechanizmus, „amely állandóan újraszüli tulajdon múltját, mely múlt lehetőséget kap arra, hogy a jelennel szinkronba kerüljön. Ebben az értelemben a város, akárcsak a kultúra, az időnek ellenálló mechanizmus.” (LOTMAN 1994, 196.)

A 20. század végén Michel de Certeau a hétköznapi gyakorlatok által keletkező városi tér retorikai olvashatóságára tesz kísérletet: „Ahogy a járókelők járnak-kelnek, egy sor, a »beszédfordulatokhoz« vagy a »stílusalakzatokhoz« hasonlatos fordulatot és kitérőt mutat. A járásnak is van retorikája” (CERTEAU 2010, 125). A nyelv használatban keletkező alakváltozatait, árnyalatait, figuráit párhuzamba állítja a térhasználat mindennapos esetleges praxisaival, és ez a párhuzam lehetővé teszi a tér szemléletének, a tér teremtésének olvashatóságát, textúráként, kollázsként való befogadását. A sétálók véletlenszerű gyakorlataiban létesülő performatív tér tehát különböző mozgások (időbeli) rétegeit „őrzi”; egy város tere mozgás/cselekvés és mozdulatlanság mintázataiból jön létre. Ezt az összefüggést Certeau a hely és tér különbségével ragadja meg. A hely mint „pozíciók pillanatnyi konfigurációja” stabilitást implikál (magyar szóösszetételek és kifejezések is ezt jelzik: helyszín, helység, szülőhely, helyrajz, helyiek, a helyén van); a tér pedig a helyek mindennapos performatív használataiban keletkezik: „a tér a gyakorlatba vont hely” (CERTEAU 2010, 141).

A modernitás haladáselvű időkoncepciójának a megrendülése szükségszerűen a történettudományban is lényegi változást eredményezett. „A történeti emlékezet megszűnésének következtében sok sajátos, különálló emlékezet bukkant a felszínre, és saját történelmét kezdte követelni.” (NORA 2010, 23.) A történeti objektivitás ideáját felváltja a kutatás tárgyához való „intim és személyes viszony” felvállalása (NORA 2010, 26), előtérbe kerül a megélt történelem szubjektivitása, ily módon a „történelem lép a képzelet helyére” (NORA 2010, 33). Az *emlékezet helyei* (*lieux de mémoire*) a – szimbolikus jelentésekkel felruházó – képzelet és rítusok révén válnak *másik történelemmé*. (Lásd NORA 2010, 27.) „A történettudomány minden más kutatási tárgyától eltérően az emlékezhelyeknek nincsenek referenciáik a valóságban. Vagy inkább csak önmaguk referenciái, tisztán jelek, melyek csak önmagukra vonatkoznak.” (NORA 2010, 32.) A földrajzi terek napjainkban újra feléledő (re)nacionalizálási és historizáló – emlékműveket felavatató és kollektív rítusokat szorgalmazó – eljárásai az egyértelmű történeti referenciák előállítására tett erőfeszítéseként érthetők.

A tér filozófiai diskurzusainak 20. századi alakulásában az alábbi kettősség általánosan végigvonul: a tértermelés (humán) intencionalitásának – és az ebből fakadó meghódító, ellenőrző, stigmatizáló, (ön)kolonializáló, esztétizáló, mindennapi gyakorlatoknak – *találkoznia kell* a tér materiális és nem emberi feltételeivel. Ettől a kölcsönhatástól válhatnak a terek és értelmezőik/használók egyedi és megújuló, adott esetben érzéki viszony komponenseivé, mely összetevők maguk a viszonytól is alakulnak. Ezt a hermeneutikaiként érthető kölcsönösséget talán Heidegger ragadta meg a legplasztikusabban, többek között azzal, ahogyan a hídépítésben az emberi (lakozás) és tér viszonyának alakulásáról ír: „Akkor válnak először partokká a partok, amikor a hidat átvezetik. [...] A híd a partokkal mind az egyik oldali, mind a másik oldali partvidéket a folyóhoz vonzza. A híd egymással kölcsönösen szomszédossá teszi a folyót, a partot és a tájat. A híd *egybegyűjti* a földfelszínt mint tájat a folyó körül.” (HEIDEGGER, 2002, 262.) A híd mint (emberi) építmény ugyanakkor úgy teszi lehetővé az átkelést (és ez ökológiai vonzatokkal is bír), hogy folyni hagyja a folyót.

A fenomenológia a tér testen keresztüli tapasztalását tette dominánssá, a mozgásban lévő test által belakott teret, ahol ugyanakkor „a tér nem egy (valós vagy logikai) közeg, amelyben a dolgok elhelyezkednek, hanem az az eszköz, amelynek révén lehetéssé válik a dolgok helyzete” (MERLEAU-PONTY 2012, 268). A használatba vett helyként értett térteremtésben egyszerre működik az optikai átláthatóság képzete és a haptikus, tapintásközeli mozgástapasztalat. Ez az egyszerre benne-lét és rálátó kívülség visszavezethető a tájékozódásnak a föld és az ég kettőssében történő voltára. A föld mint nélkülözhetetlen entitás, a mozgás szubsztrátuma, tapinthatóságában minden szilárd, testi és anyagnak a proto-

típusa (Husserlre utalva MIHALI 2001, 16), az ég pedig, mint optikai távlat, távoli láthatóságával szolgál támpontként. A tér így távolság, közeledés és eltávolodás, elhelyezkedés és mozgás viszonyában keletkezik. A newtoni fizika homogén és végtelen, rendszerezhető és absztrakt, objektív és matematizálható térképzetére szükségünk van a mindennapi gyakorlatokban, ez azonban nem fedi le térben létünk módozatait. Fenomenológiai nézőpontból az érzékek szubjektivitása által és komplementaritásában folyamatosan alakuló viszonyterekről beszélhetünk (MIHALI 2001, 17–23). A tapintás által keletkező tér vég nélküli, míg a látás általi behatárolt. „Mielőtt tehát hosszúság, mélység vagy magasság lenne, a tér viszony, érzés és érzelem; a világban lét lehetőségének a feltétele, geometrizálása pedig a természet humanizálásának és uralásának talán a legfunkcionálisabb, mindenesetre a legvilágosabb és a leghozzáférhetőbb módja.” (MIHALI 2001, 28.)

A francia tudománytörténész és fenomenológus Gaston Bachelard *A tér poétikája* című munkájában a külső és a belső terek szembeállításából indul ki, és célja „a birtoklás tereinek” a meghatározása, „vagyis az ellenséges erőkkal szemben védelmezett, szeretett terek emberi érték[ének]” definiálása. Ez olyan tér, mely „nem csupán tényleges mivoltában, hanem a képzelet minden elfogultságával együtt átélt tér” (BACHELARD 2011, 22). Az ily módon humanizált térhez szorosan kapcsolódik az emlékezet, a múlt felidezésének lehetősége, hiszen ebben a „térben találjuk meg a hosszú otlétben testet öltő időtartam szép maradványait” (BACHELARD 2011, 30). A tér átértékelődik a költői alkotást idéző (szubjektív) folyamat során, képzettársítások terepévé válik. Míg Heidegger a kölcsönös bevonódást hangsúlyozza, Bachelard pedig a költői képzelet kiterjesztéseként privát élményként alkotja meg az egyénített (képzelteti) teret, a tér előállításának/termelésének és reprodukálásának folyamatát leíró, a nagyvárosi teret párizsi taxis praxisából is ismerő baloldali filozófus és szociológus Henri Lefebvre állítása szerint a tér szociális termék. A fizikai és szociális térleírás bináris sémáját megszüntetve elméletében a térelőállítás három formát ölt: térbeli gyakorlatok (a kompetencia és a performancia elvei szabályozzák), a tér reprezentációi (jelek, kódok, frontális kapcsolatok, amelyek egy rendet, ideológiát kívánnak) és a reprezentáció terei (képzeltbeli terek, a művészeti és a társadalmi élet titkos és rejtett terei) (LEFEBVRE 1974).

A tér társadalmi értelmezése együtt járt a terek politikai szempontú önreflexió-jával, a gyarmati múlt felülvizsgálatával. A posztkoloniális elmélet a tér politikai, gazdasági uralásának, közvetve pedig a centrum és periféria megkülönböztetésén alapuló eurocentrikus gondolkodás kritikájaként érthető. Az Egyiptomban nevelkedett, palesztin származású amerikai professzor, Edward Said az *orientalizmus* fogalmát meghatározva Kelet és Nyugat ontológiai és episztemológiai megkülönböztetésén alapuló imaginációkról, azaz a 18. század végétől kezdődően

intézményesült nyugati ábrázolásmódokban keletkező Keletről ír. A felsőbbrendű gyámkodással egyfajta „pót-énként” elképzelt „Kelet” az európai kultúra megszilárdulását és önazonosságát szolgálta azzal, hogy „a felvilágosodást követő korokban az európai kultúra képes volt politikailag, szociológiailag, katonailag, ideológiailag, tudományosan és szellemtörténetileg kézben tartani, mi több, megteremteni a Kelet világát” (SAID 2000, 13). A gyarmatosító múltat geopolitikai kritika alá vonó posztkoloniális elmélet „a modernitás olyan ideológiai diszkurzusaival” szegül szembe, „amelyek hegemonikus »normalitást« próbálnak tulajdonítani a nemzetek, a fajok és a népek egyenlőtlen fejlődésének és eltérő, gyakran hátrányos pozícióból kibomló történelmének” (BHABHA 1996, 484). A marginális, a Másik nézőpontjának a bevon(ód)ásával történő centrum–periféria-viszonyok politikai, társadalmi felülvizsgálata azt is eredményezte, hogy „olyan koloniális ellenmodernitással van dolgunk a nyugati modernitás 18. és 19. századi mátrixában, amely, ha valóban feltárnák, megkérdőjeleznék a historicizmusnak azt az elméletét, amely egyenesvonalú narratívában analogikusan összekapcsolja a későkapitalizmust a posztmodernitás töredékes, szimulákrumszerű utánezattüneteivel” (BHABHA 1996, 486).

A posztkolonializmus tehát az addigi lineáris történelemszemlélet újragondolását, a gyarmatosító hatalmak rögzítette tudáskategóriák, gondolkodásmodellek és (ön)reprezentációk felülvizsgálatát eredményezte. A korábban nemzeti szempontok alapján értékelt/határolt tereket immár transznacionális, egymással összekapcsolódó terekként értelmezték, és azok a fogalmak, melyeket Edward Saidnak (*imaginative geography*), Homi Bhabhának (*third space*) vagy Walter Mignolónak (*border thinking*) köszönhet a tudományos gondolkodás, éppen a gyarmati gondolkodás rögzítette fogalmi hálót és az eurocentrikus sémákat voltak hivatottak felszámolni a perifériák átértékelésével (VARELA–DHAWAN–RANDERIA 2010, 178–179). Egyrészt a Foucault inspirálta, a gyarmatosított terek hatalmi viszonyainak vizsgálatára, másrészt a posztkoloniális megközelítések új perspektíváira vezethető vissza a *kontaktzóna* fogalma is. A kontaktzóna olyan szociális térként fogható fel, melyben különböző kultúrák érintkeznek, ütköznek egymással, és radikálisan egyenlőtlen hatalmi viszonyok (pl. rabszolgaság) jellemzik. Az itt keletkező önleíró (autoetnografikus) szövegek a domináns írott (nagyvárosi) kultúra és az őshonos (marginalizált) közösség nyelvének feszültségét viszik színre (PRATT 1991).

Az iparosodás, a felgyorsuló urbanizáció ideológiákkal történő érintkezése nem pusztán a gyarmati múlt viszonylatában hozott létre eltérő történelmeket. A 20. század eleji lakótelepek, amelyek a társadalmi mobilitást kívánták szolgálni, a gettósodás helyszíneiként éppen ennek ellenkezőjébe fordultak át. Kelet-Európában a szocialista ideológia építészeti szimbólumaként tekinthető városszéli lakótelep egyrészt a városon belül hozta létre a társadalmi szegregációt

(vidékről városba felkerült munkásosztály), másrészt térszerkezeti uniformizmus az élettér egyneműsítésének projekcióját is hordozta. A lakást már Benjamin is „mint az ember tárolására szolgáló dobozt” (BENJAMIN 1980, 864) jellemezte, az államszocializmus korában pedig a magánterek szabványosítása és az egymás felügyeletére is alkalmas tömbházsorok topográfiája révén „a hatalom laboratóriumaként” értett panoptikon (FOUCAULT 1990, 279) újabb variációja jött létre. (A topográfiából is adódó megfigyelőstruktúra paródiájaként olvasható például Bodor Ádám *A bojtkészítő* című 1981-ben írt tárcája). A totális kontroll az élettér egyneműsége és a megfigyeltség állapotának belsővé válása révén eredményezett egységes légkört. Az államszocializmusok idején a privát és nyilvános elkülönítés egyrészt a teljes megfigyeléssel vált bizonytalanná, másrészt a magántulajdon államosítása, a magánterek (és közvetve használataik) hasonlósága az intimitás átkeretezésére, „kollektivizálására” irányult az ellenőrizhető közös „társadalmi test” létrehozása érdekében (CUCU 2013, 324).

■ KULTÚRATUDOMÁNYOS JELENTŐSÉG

A humántudományok „térbeli fordulata” (*spatial turn*) az 1980-as évek végéhez kapcsolható, amikor is a modernség idő (és közvetve a fejlődés, haladás kategóriái) általi meghatározottságát a posztmodern egyidejűség és egymásmellettség elvét érvényesítő térbeliesítése váltja fel. Frederic Jameson meghatározó posztmodern teoretikus szlogenjének („Always spatialise!”) módszerré válásaként is érthető, hiszen a társadalom- és kultúratudományi kutatásokban a felvilágosodás kori (18. századi) evolucionista és a 19. századi haladásvonalatkozó történelemfelfogás időkategóriái ellenében a tér mint újrafelfedezett kategória vált dominánssá (BACHMANN-MEDICK 2010, 287). A tér előtérbe kerülése ennek a történeti (19. századi) meghatározottságú „történelem”-nek a Hayden White által meghirdetett „végét” hozta magával.

Társadalmi és politikai szempontból a térbeli fordulat a kritikai térgondolkodás fölerősödését jelöli, hiszen jórészt a posztmodern és posztkoloniális geopolitika elméleti háttere felől alakult ki: „a gyarmatosítás történetének kritikája volt az is, amely a topográfiai diskurzus és a tér ahhoz kapcsolt igénybevételének karrierjét a társadalomelmélet számára a *cultural studies*ban megalapozta” (WEIGEL 2002, 153). A *spatial turn* „a tér hozzáférhetővé tételének és uralásának gyakorlataira irányul, egyúttal azonban a terek reprezentációs formáira is”, a térpolitikával összekapcsolva a „Másság-ról szóló diszkurzív vitákat pragmatikus és politikai szintre helyezi” (BACHMANN-MEDICK 2010, 290). A posztkolonializmus következményeként a lokális kulturális gyakorlatok fölerősödése, a perem és a másság kategóriáinak a lebontása vált lehetővé. A transzdiszciplináris, azaz a szűkebb

szakterületeken átjárásokat teremtő térértelmezés a kritikai geopolitikára támaszkodik, szemben a 21. században is jelenlévő, a tér nacionalizálási és biztonságpolitikai – a 19. századi gyarmatosító felosztást követő – hatalmi tér fogalmával. Mindezt a *kulturális földrajz* is lehetővé tette, amelynek geopolitikája „a világ társadalmának térbeli újrastrukturálását célozza” (BACHMANN-MEDICK 2010, 290). A kritikai társadalomföldrajz képviselője, Edward Soja ontológiai fordulatként érti a földrajzi imagináció kiterjedését Lefebvre – a térbeli fordulatot előkészítő – művének elemzése során: az előző két évszázadnak az emberi lét időbeli és társadalmi meghatározottságát kutató iránya mellé harmadik ontológiai elemként a térbeliség kapcsolódott be a 20. század végén. A földrajzi szempont hasonlóan meghatározó elemmé változott, mint a történelem és a társadalom közösségi termelése. *Harmadiktér* fogalmával (annak írásmódjával is) a földrajztudományon belüli bináris logikát (objektivitás–szubjektivitás, a tárgyi–szellemi, a valós–képzelt, a térbeli tárgyak–térrelgondolások) alakítja át, és ezzel közvetve a nyugati filozófia kétosztatú értéklogikáját is kimozdítja. Lefebvre térbeli gyakorlatok általi *érezkelt tér* fogalmának – mely empirikusságából fakadóan az objektív osztályozható Elsőtér lehet – és az *elgondolt tér*nek (Másodiktér) – vagyis a tértapasztalatra visszaható szimbolikus képzetek a térről – kettősségét a *megélt tér* (Harmadiktér) fogalma problematizálja (SOJA 1999).

Egyrészt tehát a megélt terek párhuzamos egyidejűsége, mintegy vizuális kiterjedése, nem hegemon szerveződése fölerősíti a képzeleti/más terek hálószerű jelenlétét, heterotopológiát hozva létre. Bachelard minőségekkel belakott, nem homogén térkoncepciójára alapozva Michel Foucault, megteremtve a posztmodern geográfiai lehetőségét, a teret egymásra visszavezethetetlen szerkezeti helyek viszonyegyetteseként gondolta el. A szerkezeti helyek nem lokalizálható típusa az utópia, a heterotópiák pedig „azok a reális, tényleges, a társadalmi intézményrendszeren belül kialakított helyek, amelyek egyfajta ellen-szerkezeti helyként, megvalósult utópiaként reprezentálják, kétségek elé állítják, kiforgatják a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket; azok a helyek, amelyek külsőek minden helyhez képest, mégis tökéletesen lokalizáltak” (FOUCAULT 1999, 149). Másrészt a térbeli fordulat a centrum–periféria-dichotómiát úgy írja felül, hogy a peremvidék a nyitottság helyévé változik. A perem hibriditása a posztkoloniális elmélet felől már nem pusztán alárendelt oppozíciója egy autoritásnak, hanem az oppozíciót kimozdító új (harmadik) pozíciót jelent. A többkultúrájúság a paródián, mimikrin alapuló szubverzív poétikák, középpont nélküli nyelvek megnyilatkozási helyévé válik (BÉNYEI 1996).

A *spatial turn* mellékáramlataként leírható *topographical turn* a reprezentációs technikákra irányul. Az érdeklődés irányának eltérésében az angol-amerikai és a német elméleti különbség is tetten érhető: „Az angol-amerikai *cultural studies*szal

szemben, mely esetén a térbeliség aspektusa elsősorban más kultúrák megértésére vonatkozó kérdések feltételét jelenti, mifelénk a kultúratudományok [*Kulturwissenschaften*] kapcsán arra helyeződik a hangsúly, hogy a tér felmérésének technikai eljárásai kerüljenek az előtérbe.” (GÜNZEL 2009, 223.) A topográfiai alakzatok létrejöttének és a létrehozás gyakorlatainak kutatása a különböző kultúrák vizsgálatában a historiográfiai perspektívákat etnológiai szempontokkal váltja fel, és így válik sok esetben a *cultural studies* egy topográfiailag dominált kultúraelméletté, emellett pedig gyakorta a kisebbségi perspektíva eszközévé (WEIGEL 2002, 155–157). Míg az elsősorban amerikai *cultural studies* esetén a *topographical turn* egy topográfiai diszpozitívum előállításáról szól, addig az európai eredetű kultúratudományok esetében a topográfiai fordulat a térnek és jelentésének rekonceptualizálását érinti, továbbá azon térbeli elrendeződések – mint például az „Európa” név alá rendeződő képzet – kritikáját is adja, melyek rögzítettsége éppenséggel az elméleti váltás intenciójaként is megnevezhető (WEIGEL 2002, 159–162).

Míg a modernitás a térfoglalás köré rendeződött, napjainkban nem a tér birtoklásáért folyik leginkább a harc, hanem a tér előállításáért (MIHALI 2001, 186), így a reprezentációk harcaként írhatjuk le kortárs közegünket (BOURRIAUD 2009). Mindez az akadémiai új (határ)területek létrehozásában is érzékelhető, amely az elméletek „közlekedéséből” (fordításából és transzportjából) is fakad. J. Hillis Miller az irodalomelméletről állítja, hogy helyhez és időhöz kötött, hiszen a szavak közvetve néma történelmet hordoznak. A teoretikus meglátások lokális olvasói aktusok által keletkeznek, amelyek lényeges torzítással, ám átfordíthatók más nyelvekre és diszciplínákra. Az elméleti megfogalmazás olyan rögzítés, amely ugyanakkor újrapozícionálható különböző helyzetekben és szövegek kapcsán (MILLER 1995). A kortárs diskurzusok között hegemonikussá váló posztkolonialis elmélet ilyen újrahasznosulása történik például a posztszovjet társadalmak és művészeti termékeik (ön)reprezentációja esetében. Az autokolonizáció, öngzotizáció kelet-európai hely- és nyelvkeresésként érthető mimikri terminusokká váltak, amelyek a társadalmi imaginációkban tényleges gyarmati múlt nélkül termelik újra az erre a múltra jellemző alá- és fölrendeltségi gondolati sémákat a saját kultúrára vonatkozóan (KROSSEV 2010). Az importált nyugat európai elméleti nyelv egyrészt nem teszi otthonosan érthetővé a kelet-európai alkotások sajátosságát, ugyanakkor a posztszovjet kelet-európaiság, illetve tágabb kontextusban a kulturális egzotikusság a képzelt nyugati tekintetet kiszolgáló kulturális (siker) terméké válik a fesztivál- és kiállítótermekben. A mobilisként értett világkultúra, *e-world* felől a nemzeti adottságok transzportja, szállíthatósága fontosabbá válik, mint lokális realitásuk. A biográfiai lokalizáció, a területi hozzárendelés a reprezentáció (egzotizáló) részeként nyer jelentőséget (BOURRIAUD 2009).

A(z) (el)vándorlások és a traumaelmélet felől gondolja újra a lokalitás, haza, otthon képzetait az orosz-amerikai Svetlana Boym. Maga is kivándoroltként, egyfajta *off* pozícióból alkotja meg a *diaszpóra intimitása* paradoxonnak ható kategóriáját. A gyökérszerűen valahová tartozás identitásmarkere és a digitális nomádság lebegő virtualitása mint két véglet egymást fölerősítve van jelen kortárs mozgó világunkban. A közöttük lévő szakadékot áthidaló lehetőségkategóriaként is tekinthető a diaszpóra intimitása. Egyrészt disztópikus jelenség, hiszen az odatarozás nélküli vágyakozásban keletkezik, egy reflektív nosztalgiatérben. Nem áll szemben a gyökértelenséggel, hontalansággal, hanem általa keletkezik. Másrészt nem oldódik fel a digitális szagtalanságban, hiszen a nosztalgia függ a helyek materialitásától, az érzéki tapasztalatoktól (szagoktól, hangoktól), azonban a reflektív nosztalgia mindezekhez mint „múltbeli élet materiális hulladékaihoz” a jelen kritikai távolságával és nem restauratív módon viszonyul (BOYM 2001). A nosztalgiában a szubjektív emlékezet, a testi, érzékszervi emlékek révén rétegződnek egymásra a tértapasztalatok és hoznak létre személyes történelmeket.

A testi, érzékszervi tapasztalat rendeződik át az internet össze nem mérhető különbségek együttállását termelő virtuális térben. A 19. századi iparosodás fellendülésével elmélyülő nagyváros–falukülönbség az elektronikai, telekommunikációs eszközök elterjedésével az 1960-as években Marshall McLuhan-i globális falu (*global village*) képzetében tér vissza egészen más szinten. A falu mint a közelség, közösség hagyományos helye a térbeli távolságokat átrajzoló és részben a társadalmi különbségeket is felülíró napjainkat uraló internet révén kontextualizálódik újra a történeti, kulturális, térbeli stb. különbségek egyidejű mozgó konstellációjaként. A virtuális összekapcsoltság képzete a reális terek tranzitivitását is eredményezi. A francia antropológus Marc Augé szerint az uniformizálódott helyhasználatok „nem-hellyé” változtatják a reális helyeket az általa szürmodernitásnak nevezett 20–21. században. Értelmezésében az antropológiai hely és a nem-hely (pl. repterek, bevásárlóközpontok) kerül szembe egymással. Merleau-Pontyra hivatkozik, aki „a »mértani tértől« megkülönbözteti az »antropológiai teret« mint »egzisztenciális teret«, amely nem más, mint egy olyan hely, amelyben az embernek a világhoz való viszonyának tapasztalatát alapvetően »egy milióval való kapcsolata« határozza meg” (AUGÉ 2012, 48). Az antropológiai hely tehát megszilárdult szimbolikus jelentésű, míg a „nem-hely tere nem hoz létre sem egyedi identításokat, sem viszonyokat, csak magányt és hasonlóságot” (AUGÉ 2012, 60).

Az érzéki és materiális utáni nosztalgia (vö. NORA 2010, 25) összefüggésben állhat a nem-helyek, tranzit-terek globalizmusával és a digitális tárolás uniformizmusával. Az atmoszférák utáni vágy szintén a materiális (szagolható) tér testi tapasztalata utáni nosztalgiaként is érthető. Az atmoszféra esztétikai kategóriaként (BÖHME 1995) nem pusztán kanti hagyományú ítéleten alapul. Miközben

nem behatárolható, mégis egyértelműen tere van, az aurához hasonlóan egy érzés (határozatlan) térben kiterjedt minősége, amely a dolog térfogatából fakadóan is térbeli jelenlétként, érzéstérként nyilvánul meg, amely affektív és testi jelenlétben alapul. Az ellenállhatatlan atmoszféráknak haptikus, majdnem materiális jelenlétük van. Ugyanakkor az atmoszférák technikai reprodukciói épp ezekre a „materialításokra” alapozódnak. (Lásd például a természeti, meteorológiai adottságokat felülíró, az arab sivatagban, Dubajban felépített műhegy sípálya-komplexumot.)

A feminizmus és genderelmélet szintén újraolvassa a térdiskurzusokat. A „jelölésre váró térként”, gyűjtömedenceként (*hüpodokhé*) is szereplő *khóra* esetében a formátlan anyagosság és befogadó nőiség képzete jött létre: „egészen megfelelően hasonlíthatjuk a befogadót anyához; a mintát atyához” (*Timaios* 50d, magyarul: PLATÓN, 1984, 352). A bináris oppozíciók értékítéletét termelő társítás mint reprezentáció reflektálódik: „A *Timaios*zban nem találunk testeket, csupán a heteroszexuális közösülés és a férfi autogenezis fantáziáját garantáló testi pozíciók alakváltozatait. Mert a *gyűjtömedény* nem nő, csupán az az alakzat, melyé a nők válnak a metafizikai kozmogóniának ebben az álomvilágában; ami az anyag megalkotása folyamán jobbra tökéletlen marad.” (BUTLER 2005, 63.) A társadalmi térben létrejövő nemi identitás nem létállapot, hanem a cselekvések által keletkezik mint diszkurzív felület. Judith Butler elgondolása a biológiai nemet (*sex*) a társadalmi nembe (*gender*) vezeti át, így e viszony analógiájaként említhető a tér és a konkrét hely kapcsolata: a biológiai nem nem képzelhető el társadalmi nem nélkül, ahogyan a konkrét helyeket is csak bizonyos terekben tudunk lokalizálni (POSTL 2010, 173–174).

A térhasználatok genderszemponitú átértékelődése újraolvashatóvá teszi a korábbi reprezentációkat is. Így a modern művész metaforájaként értett kószáló tér-tapasztalata a 19. századi nagyvárosi közterekben privilegizált férfistátuszként válik láthatóvá, szemben a nők célirányos vagy kísérővel „legitimált”, a nyilvánosság helyszínein korlátozott térhasználatával. A feminista kritika felől látszik az a folyamat, ahogyan a 19. század végére a „feminizált város és a maskulin megfigyelő dichotómiája” (HORVÁTH 2007, 153) a kószáló metapozíciójának elbizonytalanodása révén „a közterek monolitikus maskulinitásába, egyértelmű maskulin kódoltságába vetett hit” (HORVÁTH 2007, 156) megkérdőjelezhetővé vált. A hierarchikus pozíció megrendülésével a női nagyvárostapasztalatok is teret nyerhettek. A női mozgás – alárendeltséget előállító – társadalmi korlátozása az otthon nőiesítésének konstrukciójával járt együtt. A modernitásig ható nemi alapú térelenőrzés a nőket a privát térbe pozicionálta, ez egyszerre jelentett térbeli kontrollt és az identitás szociális ellenőrzését, a közügyeket, a munkahelyet pedig maskulinizálta. Az absztrakt téren alapuló modernitás kritikai elemzése megmutatja ezen tér geometrikus, optikai és fallikus aspektusait (MASSEY 1994).

Napjaink *queer geográfiái* (HALBERSTAM 2005) egyrészt azt jelzik, ahogyan a szexuális kódokkal való játékként értett identitás butleri koncepcióján alapuló transzgender identitások a testet flexibilis, alakítható „térként” élik meg, másrészt azt, ahogyan más kisebbségi szubkultúrákkal a nem-(hetero)normatív identitások térhasználatára (pl. egy kisvárosban) nem kockázatoktól mentes. Ezért is kerülnek a *queer* geográfia fókuszába a nagyvárosi tér helyett a vidéki terek. A társadalmilag nemesített és (a kényszeres migráció okán is) rasszosított posztmodern térben éppen a *queer* szubjektum kockázatai felől szükséges új *osztályközi érintkezési terek* (HALBERSTAM 2005) elképzelése és létrehozása; ilyenekké válhatnak a *cyberterek* is.

A posztkoloniális, a feminista és a *queer* geográfia társadalomkritikai diskurzusai mellett a *geopoétika* a 2000-es évek irodalomolvasási tendenciájaként nyert teret. A konkrét földrajz és a szellemi tér határán keletkezőként, illetve a tudományos és poétikai diskurzus közös kutatói területeként értelmezhető. Az irodalom és a földrajz interferenciáinak vizsgálatára irányul, arra hogy milyen poétikai eszközökkel állítódnak elő az (irodalmi és nem irodalmi) terek; miközben a földrajzi anyagiságok, alakzatok szerepe is a kutatás körébe tartozik mind a kulturális konstrukciók, mind a természeti adottságok értelmében (MARSZALEK–SASSE 2010, 8–13). A geopoétikai elgondolások visszautalnak Mihail Bahtyin 20. század közepén tett meglátásaira, amelyek így a mai kultúratudományos nézőpontok felől új jelentőséget nyerhetnek. Bahtyin szerint a *kronotoposzban* (tér-idő) „az idő besűrűsödik, összetömrül, művésziileg látható alakot ölt; a tér pedig intenzívvé válik, időfolyamattá, szüzsévé, történetté nyúlik ki” (BAHTYIN 1976, 257–258). Az orosz elméletíró főként metaforaként veszi át és alkalmazza az irodalomtudományban az einsteini eredetű természettudományi terminust, azaz a newtoni abszolút, a mindentől független egységes időnek a tértől és sebességtől relatívvá váló felismerését, vagyis a tér és idő elszakíthatatlanságát. A kronotoposz mentén lényegében kétféle utazópozíciót teremt meg: az antik útleíró regényben a szerző valóságos hazája mint nézőpont és lépték szolgál az idegen világ leírásánál, a próbatételes kalandregény viszont éppen a kalandok szabad változatossága okán nem lokalizált (csak olyan mértékben, ahogyan egy hajótöréshez tengerre van szükség), és így kronotoposza a lehető legabsztraktabb. Ez a különbség a gyökérszerű/értékstatikus „hordozott haza” és a diaszpóra intimitásában keletkező „képzelt haza” kettősségeként is átfordítható, és döntő kérdés, hogy a mai virtuális és reális mobilitásokat rögzített értékpozíciókkal vagy interakciók sorában keletkező értékekkel képzeljük-e el.

Kelet-Európa legismertebb (nyugati) víziója a várkastély kronotoposzához kapcsolódik Bram Stoker *Drakula* (1897) című regényével, amelyben a stájerországi helyszínt lecserélve végül Erdély lett a gótika borzalmának egyik helyszíne.

Ugyanakkor az angol utazóhoz hasonlóan a fordított kolonizáció (*reverse colonization*) fenyegetéseként az erdélyi gróf is útra kel, és a késő viktoriánus hanyatlás-narratívák (férfi) félelmét a vámpírok potens férfiaságának képzetével is fokozza a nyugati térben (ARATA 1990). Napjaink globális mozgásterében ismételten hasonló félelemi (manipulatív) reprezentációk európai fölerősödését tapasztaljuk. Stoker regényében a táj, a Duna (mint Kelet és Nyugat határa) szimbolizációja is nyomon követhető, hasonlóan az időben közeli *Az arany ember* (Jókai Mór, 1872) stigmatizáló reprezentációjához. Esterházy Péter posztmodern utazója/olvasója pedig mindezen reprezentációk terében (is) utazik: „Próbálok olvasni. Jonathan Harker (Bram Stoker: Drakula gróf válogatott rémtettei) megerősít abban, hogy elkezdődik a Kelet. Útitársaim szemfogát vizsgálom.” (ESTERHÁZY 1990, 197.)

A Közép-Kelet-Európa geopoétikai terét a Duna mentén földrajzi, történelmi, kulturális és textuális működésként, intertextuális nyelvként megteremtő regényben a folyó mint közeg a határ(ok) tapasztalatát nem az elválasztás, hanem az érintkezés irányába mozdítja ki, és poétikai jelzést nyújt a globális mobilitás befogadására. A folyó és a tenger találkozásának képzeletbeli földrajzát a regény utolsó mondata viszi színre, olyan nyelvi szintet szabadítva fel, „ahol elnyerhetjük nemcsak a félbeszakadó módú kifejezés hatalmát, de átadhatjuk a szót a kihagyásnak, a nem egyesítő szónak, elfogadván, hogy az nem átjáró vagy híd többé, nem pontifikáló szó, mely képes átfogni a két partot, melyeket elválaszt az örvény” (BLANCHOT 1995, 136). A magyar mondatba foglalt román szavak felsorolása rizómaszerűen szétágazó névhálót képez a tengeren, az egyik nyelv határa, a másik nyelv nyitánya, és egyben a saját nyelv megnyitása is. Ugyanakkor a helységekre (is) utaló hajó(neve)k mint hely nélküli helyek a tájra/tengerre vetülő (etnikailag) lokalizáló tekintet kudarcát viszik színre, hiszen mint mozgó helyek távolságukkal jelölnek/jeleznek hiányokat, a hiány(zó)nak a helyét képezik meg: „Bérlemény arra gondolt, hogy ha majd fölébred, bemásolja a cédulájáról a füzetbe a neveket, azon hajókét, melyeket ma, augusztus 14-én látott: Razelm, Istria, [...] Gheorgheni, Voiajor, Leopard, Cardon, Cocora, Dorobanți, Cormoran, Pontica, Căciulata, Grădina, Amurg, Colina, Zheica, Semnal.” (ESTERHÁZY 1990, 231.)

■ KAPCSOLÓDÓ SZÓCIKKEK

Aura | *Cultural studies* | Emlékezet | Foucault, Michel | Gyakorlat | Hálózat | Hangulat | Identitás | Írás | Kultúratudomány | Kultúrtechnika | McLuhan, Marshall | Médium | Szimulákrum | Test | *The Global Village* (M. McLuhan – B. Powers) | Vizualitás

BIBLIOGRÁFIA

- ANDRÁS Edit 2016. *Homage to the Half-truth. Renationalization and Artistic Imagination in Hungary. A Case Study = Former West. Art and the Contemporary After 1989*, szerk. Maria HLAVAJOVA – Simon SHEIKH, MIT Press, Cambridge, 191–202.
- ARATA, Stephen D. 1990. *The Occidental Tourist. „Dracula” and the Anxiety of Reverse Colonization*, *Victorian Studies* 33/4, 621–645.
- ARNHEIM, Rudolf 2008 [1995]. *Tanulmány a téri ellenpontról*, ford. KEMENESI Zsuzsanna = *A tér költészete*, szerk. Steve YATES, Typotex, Budapest, 25–41.
- ASSMANN, Aleida 2008. *Raum = Uő., Einführung in die Kulturwissenschaft. Grundbegriffe, Themen, Fragestellungen*, Erich Schmidt, Berlin, 153–182.
- AUGÉ, Marc 2012 [1992]. *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*, ford. FÁBER Ágoston, Műcsarnok, Budapest.
- BACHELARD, Gaston 2011 [1957]. *A tér poétikája*, ford. BÉRECZKI Péter, Kijarat, Budapest.
- BACHMANN-MEDICK, Doris 2010. *Spatial turn = Uő., Cultural turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, Rowohlt, Reinbek, 284–328.
- BAHTYIN, Mihail 1976 [1975]. *A tér és idő a regényben = Uő., A szó esztétikája*, ford. KÖNCZÖL Csaba, Gondolat, Budapest, 257–302.
- BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László (szerk.) 1962. *A magyar nyelv értelmező szótára*, VI., Akadémiai, Budapest.
- BENJAMIN, Walter 1980 [1938]. *A második császárság Párizsa Baudelaire-nél*, ford. BENCE György = Uő., *Angelus novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*, Magyar Helikon, Budapest, 819–931.
- BENJAMIN, Walter 2001 [1921]. *Passzázsok = „A szirének hallgatása.” Válogatott írások*, ford. SZABÓ Csaba, Osiris, Budapest, 201–249.
- BÉNYEI Tamás 1996. *A posztkolonális irodalom*, *Helikon* 42/4, 520–527.
- BHABHA, Homi K. 1996 [1994]. *A posztkolonális és a posztmodern*, ford. HARMATI Enikő, *Helikon* 42/4, 484–509.
- BLANCHOT, Maurice 1995 [1964]. *A megszakítás*, ford. LENKEI Júlia, *Athenaeum* 2/4, 133–143.
- BOURRIAUD, Nicolas 2009. *Radical. Pour une esthétique de la globalisation*, Denoël, Paris.
- BOYM, Svetlana 2001. *On Diasporic Intimacy = The Future of Nostalgia*, Basic Books, New York, 251–258.
- BÖHME, Gernot 1995 [1991]. *Atmosphäre. Essays zur neuen Ästhetik*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 21–48.
- BUTLER, Judith 2005 [1993]. *Jelentős testek. A „szexus” diszkurzív korlátairól*, ford. BARÁT Erzsébet – SÁNDOR Bea, Új Mandátum, Budapest.
- CERTEAU, Michel de 2010 [1990]. *A cselekvés művészete*, ford. SAJÓ Sándor – SZOLLÁTH Dávid – Z. VARGA Zoltán, Kijarat, Budapest.
- CUCEU, Codruța 2013. *Spațiul public și spațiul privat. O perspectivă românească*, EIKON, Cluj-Napoca.
- CZUCZOR Gergely – FOGARASI János 1874. *A magyar nyelv szótára*, VI., Athenaeum Irodalmi- és Nyomdai R.-Társulat, Budapest, 229–230.
- EBELING, Knut 2010. *Historischer Raum. Archiv und Erinnerungsort = Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*, szerk. Stephan GÜNZEL, Metzler, Stuttgart, 121–133.
- ESTERHÁZY Péter 1990. *Hahn-Hahn grófnő pillantása. Lefelé a Dunán*, Magvető, Budapest.
- FEISCHMIDT Margit 2005. *A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikus térfoglalása Erdélyben = Erdély-(de)konstrukciók. Tanulmányok*, szerk. FEISCHMIDT Margit, Néprajzi Múzeum – PTE, Budapest–Pécs, 7–32.
- FOUCAULT, Michel 1990 [1975]. *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, ford. FÁZSY Anikó – Csűrös Klára, Gondolat, Budapest.
- FOUCAULT, Michel 1999 [1994]. *Eltérő terek = Uő., Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, ford. SUTYÁK Tibor, Latin Betűk, Debrecen, 147–155.
- GÜNZEL, Stephan 2009. *Spatial turn – Topographical turn – Topological turn = Spatial Turn*,

- szerk. Jörg DÖRING – Tristan THIELMANN, transcript, Bielefeld, 219–237.
- GÜNZEL, Stephan 2010. *Kopernikanische Wende = Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*, szerk. Stephan GÜNZEL, Metzler, Stuttgart, 77–89.
- GYÖRGY Péter 2007. *A hely szelleme*, Magvető, Budapest.
- HABERKORN, Michaela 2010. *Geologie und Evolutionstheorie = Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*, szerk. Stephan GÜNZEL, Metzler, Stuttgart, 34–44.
- HALBERSTAM Judith 2005. *IN A QUEER TIME AND PLACE. Transgender Bodies, Subcultural Lives*, New York University Press, New York.
- HEIDEGGER, Martin 2002 [1951]. *Építés, lak(oz)ás, gondolkodás*, ford. SCHNELLER István = SCHNELLER István, *Az építészeti tér minőségi dimenziói*, Terc, Kecskemét, 257–270.
- HORVÁTH Györgyi 2007. *Köszalók és köszalónők. A posztromantikus irodalmi modernség átértékelése: nőies vagy férfias?* = Uő., *Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*, Kijárat, Budapest, 125–158.
- KÉKESI Zoltán 2012. *Kicsiny hasonmásaink. KissPál Szabolcs: Szerelmes műföldrajz (etno-zoo)*, Magyar Lettre Internationale 86, 62.
- KIOSSEV, Alexander 2010. *The Self-Colonizing Metaphor = Atlas of Transformation*, szerk. Zbynek BALADRÁN – Vit HAVRÁNEK, <http://monumenttotransformation.org/atlas-of-transformation/html/s/self-colonization/the-self-colonizing-metaphor-alexander-kiossev.html>.
- KISSPÁL Szabolcs 2017. *A műhegyektől a politikai vallásig. Magyar trilógia*, Revolver Publishing, Berlin.
- KRACAUER, Siegfried 1991 [1947]. *Caligaritól Hitlerig. A német film pszichológiai története*, ford. SIKLÓS Ferenc, Magyar Filmintézet, Budapest.
- LEFEBVRE, Henri 1974. *La production de l'espace*, Anthropos, Paris.
- LOTMAN, Jurij 1994 [1984]. *Pétevár szimbolikája és a város szemiotikájának problémái*, ford. SZABÓ Rita = *Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletirők tanulmányai*, szerk. Kovács Árpád – V. GILBERT Edit, Janus Pannonius, Pécs, 186–210.
- MAINZER, Klaus 2010. *Naturwissenschaften = Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*, szerk. Stephan GÜNZEL, Metzler, Stuttgart, 1–23.
- MARSZALEK, Magdalena – SASSE, Sylvia 2010. *Geopoetiken = Geopoetiken. Geographische Entwürfe in den mittel- und osteuropäischen Literaturen*, Kadmos, Berlin, 7–18.
- MASSEY Doreen 1994. *Space, Place and Gender*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- MERLEAU-PONTY, Maurice 2012 [1945]. *A tér*, ford. SAJÓ Sándor = *Az észlelés fenomenológiája*, L'Harmattan, Budapest, 268–325.
- MIHALI, Ciprian 2001. *Inventarea spațiului. Achitecturi ale experienței cotidiene*, Paideia, București.
- MILLER, J. Hillis 1995. *Border Crossings, Translating Theory*. Ruth = Uő., *Topographies*, Stanford University Press, Stanford, 316–337.
- NORA, Pierre 2010 [1984]. *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*, Napvilág, Budapest.
- OTT, Michaela 2004. *Raum = Ästhetische Grundbegriffe*, V., Metzler, Stuttgart, 113–148.
- PLATÓN 1984. *Timaiosz*, ford. KÖVENDI Dénes = Uő. *összes művei*, Európa, Budapest, 307–409.
- POSTL, Gertrud 2010. *Körperlicher Raum. Geschlecht und Performativität = Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*, szerk. Stephan GÜNZEL, Metzler, Stuttgart, 2010, 162–176.
- PRATT, Mary Louise 1991. *Arts of the Contact Zone*, Profession, 33–40.
- SAID, Edward W. 2000 [1978]. *Orientalizmus*, ford. PÉRI Benedek, Európa, Budapest.
- SCHNEIDER, Ute 2010. *Geowissenschaften = Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*, szerk. Stephan GÜNZEL, Metzler, Stuttgart, 24–33.
- SENNETT, Richard 1998 [1974]. *A közéleti ember bukása*, ford. BOROSS Anna, Helikon, Budapest.
- SIEGERT, Bernhard 2016 [2011]. *A térkép a terület*, ford. MEZEI Gábor, Prae 17/1, 3–9.
- SIMMEL, Georg 1973 [1903]. *A nagyváros és a szellemi élet*, ford. BERÉNYI Gábor = Uő., *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 543–560.
- SOJA, Edward W. 1999. *Thirdspace. Expanding the Scope of the Geographical Imagination =*

- Human Geography Today*, szerk. Doreen MASSEY – John ALLEN – Philip SARRE, Polity, Cambridge, 260–278.
- TAINÉ, Hyppolite 1998. *Az angol irodalom története. Előszó*, ford. SZÁVAI János = *A modern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal – VILCSEK Béla, Osiris, Budapest, 33–43.
- VARELA, María do Mar Castro – DHAWAN, Nikita – RANDEIRA, Shalini 2010. *Postkolonialisler Raum = Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*, szerk. Stephan GÜNZEL, Metzler, Stuttgart, 177–191.
- VERMEIR, Koen – REGIER, Jonathan 2016. *Boundaries, Extents and Circulations. An Introduction to Spatiality and the Early Modern Concept of Space = Boundaries, Extents and Circulations. Space and Spatiality in Early Modern Natural Philosophy*, szerk. Koen VERMEIR – Jonathan REGIER, Springer, Heidelberg, 3–32.
- WEIGEL, Sigrid 2002. *Zum „topographical turn“. Kartographie, Topographie und Raumkonzepte in den Kulturwissenschaften*, *Kulturpoetik* 2/2, 151–165.
- ZAICZ Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár*, Tinta, Budapest, 2006.